

сті. – Ф.300. – Оп.1. – Спр.55; Державний архів у Автономній Республіці Крим. – Ф.68. – Оп.1. – Спр.674, 696, 1688, 2015; Державний архів Київської області. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.23; ДАПО. – Ф.1247. – Оп.1. – Спр.43 та ін.

³⁹ Цит. за: *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.109–110.

⁴⁰ *Бржеский Н.* Указ. соч. – С.132.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же. – С.136.

⁴³ 2-е ПСЗ. – Т.7. – №5436.

⁴⁴ Там же. – Т.11. – От.1. – №8813.

⁴⁵ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.67. – Спр.34. – Арк.248.

⁴⁶ Цит. за: *Гуржій І.* Вказ. праця. – С.111.

⁴⁷ ЦДІА. – Ф.442. – Оп.67. – Спр.34. – Арк.294.

⁴⁸ Див.: *Дружинин Н.М.* Указ. соч.

⁴⁹ Уставы о податях... // СЗ. – Т.5. – С.10.

⁵⁰ *Алексеевко М.М.* Действующее законодательство о прямых налогах. – Санкт-Петербург: Типография М.Стасюлевича, 1879. – С.230–231.

⁵¹ 2-е ПСЗ. – Т.26. – О.2. – №25831.

⁵² Там же. – Т.27. – О.1. – №26757.

⁵³ *Пушкарёва В.М.* История финансовой мысли и политики налогов. – Москва, 1996. – С.161.

⁵⁴ Державний архів Харківської області. – Ф.31. – Оп.142. – Спр.1806. – Арк.34 зв.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ *Лебедев В.* О поземельном налоге. – Санкт-Петербург, 1868. – С.132.

The article is dedicated to the direct investigation on taxation of the Ukrainian provinces state peasants of Russian empire of the period from the third division of Poland to the beginning of Alexander the II's reforms.

І.М.Старовойтенко*

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

У статті досліджується духовне життя України кінця XIX – початку XX ст. за листуванням Є.Х.Чикаленка – відомого громадсько-політичного й культурного діяча. Епістолярні джерела відобразили участь у численних громадських заходах як Є.Чикаленка, так і його відомих сучасників, а також їхні оцінки та осмислення подій, які становили зміст українського національного руху зазначеного періоду.

Листування Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929) сповна виконало місію, покладену у той час на цю поширену форму комунікації національно свідомих діячів України. В умовах офіційних заборон і шовіністичних переслідувань українства воно служило популярним способом обговорення й вирішення невідкладних справ громадського значення, висловлення власних позицій та поглядів на ті чи інші події, котрі відбувалися у різних сферах суспільного життя. Як правило, кореспонденти в листах оцінювали історичні факти, часто подавали їх причинно-наслідковий аналіз, висловлювали свої міркування і зауваження.

Громадську діяльність Є. Чикаленка на ниві національного руху України початку XX ст. досліджував ще сучасник останнього – Д.Дорошенко – автор його

* *Старовойтенко Інна Михайлівна – ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ.*

го першої наукової біографії¹. Він подав у ній найповніший життєпис Євгена Харлампійовича у контексті громадсько-політичного життя України тієї доби й відобразив види подвижницької праці свого героя: видавничо-газетну та літературну, членство в Одеській і Київській громадах, Загальній українській безпартійній організації – громадсько-культурному об'єднанні членів Київської, Полтавської, Чернігівської, Петербурзької громад та «Братства тарасівців», перших політичних партіях та Товаристві українських поступовців (ТУП), меценатську діяльність. Автор схарактеризував і вдачу Є. Чикаленка, в якій переважали громадські почуття: послідовна відданість українській ідеї, комунікабельність, відсутність кар'єризму й прагнення до перших ролей, шаноби і вдячності, почуттів партійної виключності та нетерпимості, готовність поступитися формальним боком справи, коли мова йшла про загальний інтерес.

Д.Дорошенко підкреслював, що праця на ниві українського політичного життя стала життєвим кредо і громадянською позицією Євгена Харлампійовича, називав свого героя відданим слугою українства, котрий підпорядковував йому власні життєві пріоритети. Автор писав: «В історії національного відродження [...] небагато можна знайти людей, які, ставши на шлях служіння українській ідеї, так глибоко перейнялися нею, що все своє життя, всі інтереси, всі помисли присвятили виключно їй, цій ідеї [...]. Можна без усякого перебільшення сказати, що поза українською справою, без зв'язку з нею, ніщо Чикаленка не тішило і не смутило»².

Писали про громадські заслуги останнього й інші сучасники, даючи при цьому їм високу оцінку, називали Євгена Харлампійовича уособленням епохи українського національного руху початку ХХ ст., центральною фігурою передвоєнного періоду, котра втілювала у собі легальну і нелегальну роботу, вабила сучасників яскравою індивідуальністю.

Найбільш лапідарну характеристику Є. Чикаленку дав його молодший сучасник, відомий громадсько-політичний діяч В. Прокопович, який писав про свого ідейного однодумця так: «Не був він вождем національним, великим політичним діячем, улюбленим трибуном народним, славнозвісним письменником, прославленим в боях ватажком війська. Він – визначна людина, талановитий літератор, щедрий меценат, великий патріот і громадянин»³. В.Прокопович називав Є.Чикаленка людиною твердої волі, незламної й активної енергії, яка притягувала своїм магнетизмом представників різних поколінь. Його київський будинок по вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56 на початку ХХ ст. став справжнім острівком українства, своєрідним політичним і духовним центром тодішнього громадського життя. У ньому відбувалися збори ТУП, його ради, розроблялися плани та стратегія діяльності українців, а знамениті й популярні «понеділки» Євгена Харлампійовича збирали громадсько-політичних і культурних діячів із Наддніпрянської України та Галичини, об'єднували їх спільними ідеями⁴.

Вихованець Української господарської академії в Подєбрадах С.Матвієнко-Сікорський називав Є.Чикаленка живим носієм ідеї української соборності, «цементом», що єднав до громади українців різних частин пошматованої землі, політичних уподобань, вважав його «батьком народу-попихача, народу-наймита у своїй власній хаті»⁵. Автор писав, що останнього знали й однаково поважали наддніпрянці, галичани і кубанці, а ім'я його з пошаною вимовляли прихильники УНР, гетьманці-монархісти, анархісти й есери.

В.Дорошенко вважав Євгена Харлампійовича «вродженим державним діячем», який акумулював своїм раціональним мисленням ідейний арсенал тодішньої доби, не шкодував для його реалізації власних матеріальних та духовних сил, був небуденним, виваженим «мужом совіту» з великим життєвим і громадським досвідом⁶.

Сучасники ще відзначали такі якості Є. Чикаленка, як поєднання в його вдачі інтелігентності з характером, уміння відрізнити талант від пересічності, об'єднати завдяки дипломатичним здібностям українців навколо спільної справи та жертвовність заради її успішної реалізації.

М. Корчинський писав про Євгена Харлампійовича: «Є серед нас маєтні люди. Не чужа нам охота збільшити майно, збагатитися. Але де ті, що на власне збагачення дивляться як на громадську функцію, у яких імпульсом до збагачення служить не пожерливість, а тільки здобуття більших можливостей до служби громаді»⁷. Коли Є.Чикаленку дорікали в його особистій заощадливості, він пояснював її так: «Бо ж це все – не моє, а громадське. Я тільки господарюю на ньому й не маю права громадського розтринькувати»⁸. А коли відомий політичний і кооперативний діяч О.Юркевич дивувався тому, чому Євген Харлампійович на великі кошти, які останній щорічно витрачав на видання газети «Рада», не побудує собі прибуткового фешенебельного будинку в Києві, він йому відповідав, що споруджував видавництвом часопису «дім нерукотворний», вкладав капітал у справу, коштовнішу за всякі матеріальні блага, таку, яка мала дати стільки морального прибутку та значення, котрого не зміряти ніякими грішми»⁹.

В окремих спогадах про Є.Чикаленка молодше покоління українців із його сучасників шукало відповіді на запитання, чому він відійшов від політичного і державного життя у 1917–1918 рр. О. Шульгин називав причиною цього реалізм його вдачі, який підказував, що українська державність на той час не мала фундаменту. Він вважав, що останній був людиною своєї доби, вже занадто сформованою, щоб іти на щось нове та розбивати цілісність позицій і поглядів. О. Шульгин називав Євгена Харлампійовича «людиною до 1917 р.», ветераном українського відродження, соціальним експериментатором, організатором та шукачем талантів¹⁰.

Із поверненням на початку 1990-х рр. в українську історію імені Є.Чикаленка у періодичних виданнях, наукових збірниках з'явилися біографічні нариси про нього, як про яскраву постать української модерної доби початку ХХ ст. Вони репрезентували його як видавця першої щоденної української газети, мецената, помічника багатьом відомим українцям закріпитися у національному середовищі. Дослідники писали про Євгена Харлампійовича й як про автора талановито написаних спогадів та інформативно цінних листів¹¹. В Україні перевидано частину мемуарної спадщини Є. Чикаленка – «Спогади»¹² і «Щоденник»¹³, опубліковано частково й листи¹⁴, досліджено окремі сюжети його інформативного епістолярію¹⁵.

У даному дослідженні поставлено завдання відобразити сюжети з епістолярної спадщини Євгена Харлампійовича, які відбивали конкретні справи останнього та його кореспондентів, їхню участь у громадсько-культурних заходах кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Зазначимо, що на сьогодні в державних архівах і рукописних колекціях наукових бібліотек України виявлено понад 1100 одиниць кореспонденції Є. Чикаленка й понад 1100 листів, котрі він отримав. Цей епістолярний масив джерел, широкий за хронологічним та різноманітний за інформативним діапазоном, можна систематизувати за такими критеріями: 1) місцем збереження; 2) особою адресата; 3) ступенем збереженості, інформативності й кількості поштових відправлень у кореспонденціях; 4) тривалістю; 5) хронологічно-проблемним і 6) зовнішніми характеристиками.

За першим критерієм листи можна поділити на такі, що зберігаються в державних архівах – ЦДАВО України (м. Київ), ЦДІА (м. Києва та Львова), Миколаївської, Одеської областей, інститутах рукопису й архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, відділах рукописних фондів інститутів літератури ім. Т.Г.Шевченка і мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАНУ, Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефа-

ника, відділі рукопису й рідкісних видань Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького.

Систематизація листів за другим критерієм засвідчила, що Євген Харлампійович був комунікабельною постаттю свого часу. Його кореспондентами і постійними адресатами стала ціла галерея відомих сучасників: М.Аркас, М.Грушевський, В.Винниченко, С.Єфремов, А.Ніковський, брати Тобілевичі – М.Садовський та П.Саксаганський, громадські діячі й публіцисти В.Доманицький, Л.Жебуньов, М.Комаров, М.Левицький, О.Лотоцький, Ф.Матушевський, П.Стебницький, письменники С.Васильченко, М.Коцюбинський, І.Липа, О.Олесь, В.Самійленко, І.Франко, історик Д.Яворницький та багато інших – усього, за виявленими листами, – близько 50 адресатів та 140 кореспондентів.

За критерієм збереженості та інформативності на перше місце можна поставити листування Є.Чикаленка з відомим громадським діячем – П.Стебницьким (воно нараховує 370 одиниць взаємної кореспонденції), на друге – з А.Ніковським (близько 200 відповідно), третє – з В.Винниченком (майже 190), четверте – із С.Єфремовим (близько 190), на п'яте – з М.Коцюбинським (83 одиниці). Ще можна виділити частково збережене листування або лише односторонньо виявлену кореспонденцію, яка свідчить, що в автора цих листів було хронологічно тривале листування з адресатом.

За тривалістю на перше місце можна поставити листування з В.Винниченком, яке охоплювало аж 27 років (1902–1917; 1919–1929), на друге – із С.Єфремовим, що тривало 22 (1903–1917; 1923–1928), на третє – з П.Стебницьким – 18 (1901–1918) і на четверте – з А.Ніковським – 12 років (1908–1917; 1920–1921).

За хронологічно-проблемним критерієм листування доцільно поділити на 4 періоди: 1) 1892–1906 рр. Тематика кореспонденції цього часу має переважно громадський зміст. Євген Харлампійович клопотався зокрема про заснування в Одесі видавничої спілки та випуск нею ілюстрованого «Кобзаря» Т.Г.Шевченка, друкування й своїх популярних брошур українською мовою – «Розмов про сільське хазяйство» – та їх поширення, писав про організацію і проведення ювілеїв М.Лисенка, І.Нечуя-Левицького, Д.Мордовця, Олени Пчілки; про становище журналу «Киевская старина» та його популяризацію.

2) 1906–1914 рр. – період видання Є.Чикаленком газети «Рада». Листування за ці роки поповнюється новими адресатами, кореспондентами й сюжетами, і його можна вважати найінтенсивнішим за частотою в епістолярній спадщині видавця. Євген Харлампійович писав П.Стебницькому, що в той період щоденно відправляв 5–6 листів, у котрих просив моральної та матеріальної допомоги, поради і підтримки у вирішенні видавничих проблем. Крім «Ради», в листуванні обговорювалися й інші періодичні часописи, відобразилися деталі написання та друкування відомих літературних і науково-популярних творів, діяльності Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг у Петербурзі, а також відтворено інші сюжети громадського значення.

3) 1914–1918 рр. Листи цього періоду свідчать, що Є.Чикаленко в роки Першої світової війни відійшов від громадської діяльності, змушений був жити напівлегально у родинному маєтку, в с. Перешорах Херсонської губернії, а тому багато писав про себе, свій психологічний та фізичний стани.

Нові цінні сюжети для дослідників української революції вніс у листування 1917 рік. Більшість кореспондентів Євгена Харлампійовича опинилася в центрі подій і детально інформувала його про все, що відбувалося у Києві. З листів виимальовується сприйняття останнім та його однодумцями подій 1917–1918 рр. в Україні.

4) 1919–1929 рр. – період еміграції Є.Чикаленка. У даному дослідженні обмежимося двома першими періодами, оскільки події української революції в

його епістолярному осмисленні відобразилися в окремій розвідці¹⁶, а у період еміграції наш герой громадською діяльністю не займався. Він інтенсивно впорядковував до друку свої мемуари, публікувався в українських періодичних виданнях, які видавалися еміграцією, та очолював термінологічну комісію в Українській господарській академії у Подєбрадах й активно працював над словниками.

В зазначеному першому періоді у листуванні Євгена Харлампійовича можна виділити наступні види кореспонденції: 1) листи, написані на офіційних бланках із відбитками в лівому кутку: «Редакція і головна контора газети «Рада» або «Українська книгарня редакції історичного журналу «Киевская старина», «Редакція історичного журналу «Киевская старина» (Є.Чикаленко матеріально підтримував останній часопис) й ін.; 2) листи на звичайних аркушах паперу із зошитів різних розмірів; 3) поштові листівки, які мали вигляд невеликих жовтих карток цупкого паперу розміром 9–14 см. і називалися «Почтовая карточка» чи «Открытое письмо», та закриті листівки – стандартні поштові бланки невеликого розміру сіро-блакитного кольору із зубчатими краями, котрі перегорталися посередині.

В інформативно багатому й кількісно великому листуванні Є.Чикаленка відкриті наступні сюжети: 1) зафіксовано основні громадські заходи вказаного періоду, частково розкрито їх зміст і хронологію. За інформацією листів можна встановити, коли відбувалися та які з'їзди, у котрих з них брали участь українці, які питання виносили на їх обговорення, яким чином закладалися фонди, пам'ятники, товариства, котрим діячам і коли проводилися ювілеї, кому Євген Харлампійович допомагав в отриманні відповідної посади або матеріально.

В листах відкриті інформація і про реалізацію окремих громадських заходів, безпосередню участь у них Є.Чикаленка та його сучасників. Наприклад, про зустрічі українців із російськими державними діячами й їх мету, засоби протистояння шовіністичній пропаганді, котра національний рух відображала як сепаратистський та протизаконний;

2) із листів можна почерпнути дані про нереалізовані проекти українців. Наприклад, про організаційні та підготовчі заходи з 1910 р. до початку Першої світової війни щодо закладення в Києві національного банку. Ці пласти інформації найширше репрезентовані у взаємному листуванні Євгена Харлампійовича з П.Стебницьким. Сюжети про громадські справи відображено у його листах до Б.Грінченка, М.Грушевського, І.Липи, М.Комарова, деякі зустрічаються в листуванні з М.Аркасом, Д.Мордовцем, А.Ніковським, у кореспонденціях Л.Жебуньова, М.Павловського, І.Бабенка, Г.Гасенка, А.Грабенка, В.Дорошенка й інших до Є.Чикаленка.

Проявом національного руху кінця XIX – початку XX ст. стало помітне поживлення діяльності українських громад. Д.Дорошенко, досліджуючи цей період історії України, констатував, що на початку 1900-х рр. помітно зросла кількість останніх. Вони з'явилися в містах України, а 1896 р. – у Петербурзі¹⁷.

Національний рух також проявився в офіційних вимогах його учасників відродити українське друковане слово. Дозвіл у 1897 р. на відкриття відділу української белетристики в часопису «Киевская старина» став першим результатом цих домагань. Згодом Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг для народу у Петербурзі двічі видало «Кобзар» Т.Шевченка (1907, 1908), з 1900 р. багатотисячними накладками друкувало популярні «Розмови» Є.Чикаленка про сільське господарство. Українці з того ж року почали клопотання перед цензурними установами про дозвіл на україномовну щоденну газету й отримали його лише в грудні 1905 р. Результатом їх тривалих домагань стало видання щоденних газет – «Громадської думки» (1906) та її наступниці – «Ради» (1906–1914).

Популярним в Україні на початку ХХ ст. стало відзначення святкових ювілеїв відомих культурних діячів. Вони, як правило, збирали і згуртовували відомих діячів патріотичного руху з усієї України, сприяли національному прозрінню окремих із них. Так, наприклад, відомий українець та згодом відданий популяризатор українського друкованого слова рідною мовою Л.Жебуньов (1862–1919) національно прозрів уже у зрілому віці, побувавши на святі з нагоди відкриття пам'ятника І.П.Котляревському в Полтаві у серпні 1903 р. Ця яскрава подія, яка стала демонстрацією краси вітчизняного літературного слова, спонукала його переосмислити ідейні орієнтири і перейнятися українською ідеєю до останніх днів життя.

Однією з форм громадівської діяльності українців були заходи із працевлаштування своїх однодумців, допомога їм перебратися з провінції в центри культурного життя, на поле ширшої громадської реалізації. Є. Чикаленко, як активний член Одеської та Київської громад, намагався знайти для здібної, національно свідомої молоді такі середовища, котрі б зміцнювали їхні патріотичні почуття й сприяли її громадянському зростанню.

Євген Харлампійович та багато його сучасників були членами не лише громад, а й перших політичних партій, зокрема ТУПу. Але сюжети політичні або партійні в листуванні не обговорювалися. Це було зумовлено тим, що про нелегальні організації у період цензурного гніту в листах писати було не прийнято, оскільки у Росії існувала практика перлюстрації кореспонденцій тих осіб, благонадійність яких викликала сумніви. З листів лише видно, що адресати домовлялися про приїзди на загальні зібрання. Є.Чикаленко неодноразово повідомляв про прибуття до нього «гостей» і запрошував до себе конкретного адресата або писав, що в нього було багато їх, особливо на різдвяні або великодні свята. Це означало, що у той час відбувалися збори членів ТУПу.

В листах широко обговорювалися також громадсько-культурні заходи, метою яких було національне просвітництво українців, офіційне пояснення суті й змісту українського руху, спотвореного шовіністичною пропагандою російських чорносотенців, якими він трактувався як антидержавний та сепаратистський.

Для спростування такої пропаганди українці шукали легальних можливостей і були зацікавлені у проведенні в Державну думу Росії своїх депутатів, щоб використати її трибуну для декларування національних вимог та самоствердження.

Листи Євгена Харлампійовича свідчать, що вибори до I Державної думи Росії у 1906 р. в Україні проходили не на користь українців, оскільки їх бойкотувало національно малосвідоме селянство. За його словами, воно у ході виборів вибирало лише селян, а інтелігентів і землевласників ігнорувало. Він розповідав П.Стебницькому, як «провалили» на виборах на Полтавщині його й В.Леонтовича. Є.Чикаленка бентежило те, що національно інертні селяни, вибрані у Думу, не добиватимуться поступок для українців, а стануть покірливими слугами бюрократії. Від імені киян він згодом просив П.Стебницького та інших членів громади в Петербурзі вплинути на українських депутатів у I та II Державних думах у плані їхнього національного просвітництва. Євген Харлампійович пропонував запрошувати їх до Українського клубу, переконувати їх у необхідності декларування національних вимог, щоб у Думі почули голос реальних українців, дізналися від них правду¹⁸.

Є.Чикаленко неодноразово агітував П.Стебницького й інших публіцистів писати в прогресивній російській пресі нариси про суть українського руху та спростовувати ними інсинуації чорносотенної пропаганди. Як відомо з інших джерел, і це підтверджують листи, П.Стебницький спільно з О.Лотоцьким на пропозицію Л.Жебуньова написали працю «Украинский вопрос» – відповідь на книжку С.Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусско-

го сепаратизма» (Київ, 1912), яку сучасники назвали «підручником для жандармів», доносом на національний рух. Працю О.Лотоцького й П.Стебницького схвально сприйняли сучасники, а Євген Харлампійович назвав її «катехізисом українства»¹⁹, бо у ній автори доводили закономірність та природність українського культурного руху, який свідчив про життя 30-мільйонного народу з його етнічними особливостями, менталітетом і традиціями.

Ідеї національного руху його учасники пропагували й на зустрічах із депутатами Державних дум, різних всеросійських з'їздах. Із листів Є. Чикаленка до П. Стебницького та М. Грушевського стає відомо, що він був делегатом I Всеросійського з'їзду журналістів (від редакції журналу «Киевская старина»), який проходив 5–8 квітня 1905 р. в Петербурзі. Разом із делегатами від інших недержавних народів Російської імперії Євген Харлампійович став співавтором резолюції з національного питання, текст якої він приклав до листа М.Грушевському²⁰. Він також спільно з О.Русовим, П.Стебницьким і О.Лотоцьким подавав у президію з'їзду резолюцію з протестом проти Емського указу, яку не надрукувала жодна російська газета, але її майже одностайно підтримали представники інших націй.

Отже, одним із напрямів українського руху початку ХХ ст. була просвітницька робота, пояснення його природи й сутності через пресу, публічні зустрічі, друковані праці. Учасники останнього намагалися довести, що протизаконної суті він не мав, а виражав інтереси існуючої нації, яка бажала відродити свої історично-культурні права.

З листів також випливають факти про причетність кореспондентів до закладення конкретних товариств та організацій, проведення громадсько-культурних заходів. З листів Є.Чикаленка до М.Аркаса, М.Грушевського, І.Липи, М.Комарова, П.Стебницького, Б.Познанського, С.Єфремова довідуємося про відзначення святкових ювілеїв початку ХХ ст.: О.Пчілки (1901), М.Лисенка (1903) і І.Нечужа-Левицького (1904). Організаційний комітет із відзначення ювілею 35-літньої праці на музичній ниві М.Лисенка уповноважив Євгена Харлампійовича збирати кошти йому на подарунок. У листах до М.Аркаса²¹ й Д.Яворницького²² він звертався з пропозиціями включитися у важливий громадський захід: популяризувати ідею збору коштів на пенсію М.Лисенкові на Миколаївщині та Катеринославщині. Є.Чикаленко пропонував М.Аркасові, як композитору і музикознавцю, написати музично-критичну статтю про М.Лисенка для «Киевской старины»²³. У листах він описував програму святкових заходів, а Б.Познанському²⁴ й М.Комарову коротко розповідав про їх проведення в Львові 20–21 грудня²⁵. С.Єфремову Євген Харлампійович повідомляв про відзначення ювілею І.Нечужа-Левицького²⁶, а І.Липі – О.Пчілки²⁷.

З листів Д.Мордовця до Є.Чикаленка стає відомо про офіційні заходи українців у Петербурзі щодо створення Товариства ім. Т.Г. Шевченка для допомоги українській молоді, що навчалася у столиці. Д.Мордовець інформував у кінці 1897 р. Євгена Харлампійовича про подачу ним на розгляд міністра внутрішніх справ І.Л.Горемікіна статуту Товариства за підписом 33 осіб²⁸, додавав до листа список його фундаторів і запрошував Є.Чикаленка приїхати на першу раду в грудні 1898 р.²⁹.

Євген Харлампійович був ініціатором заснування окремих культурних організацій. Так, у 1898 р. він пропонував М.Грушевському заснувати при НТШ фонд ім. Д.Мордовця й переслав із цією метою гонорар письменника за роман «Дві долі» в розмірі 1000 крб. Крім того, Є.Чикаленко давав поради щодо структури та організації майбутнього фонду – або заснувати його як окрему інституцію при НТШ, або передати його кошти в Запомоговий фонд товариства, але під вказаним іменем і використовувати відсотки з них для допомоги українським письменникам. Євген Харлампійович робив ставку й на заможного Д.Мордовця:

сподівався, що свій іменний фонд він підтримає власними коштами³⁰. Про обставини заснування фонду імені останнього та його призначення Є.Чикаленко писав й І.Липі, який не поділяв даної ідеї, мотивуючи це тим, що не існувало фондів більш відомих українських діячів³¹.

Також Євген Харлампійович клопотався долею заснованого в 1910 р. фонду ім. Б. Грінченка: просив П.Стебницького, щоб Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг у Петербурзі взяло його під свою формальну опіку³².

З листів М. Комарова до Є. Чикаленка стають відомими заходи одеської «Просвіти» щодо заснування у місті невеликого фонду імені громадського діяча та педагога, неофіційного голови й ідеолога місцевої громади Л.Смоленського для видання книжок історичного змісту. Першу книжку – біографію його взяв писати Д.Сигаревич – директор сирітського дому в Одесі та член відділу міської «Просвіти». Він звернувся й до Євгена Харлампійовича з листом, у якому навів анкету з 16 пунктів, котрі стосувалися життя і діяльності його героя³³. Але, очевидно, запроєктований фонд не був створений, бо видавати написану книжку взялася львівська «Просвіта».

Є.Чикаленко був причетний у 1908 р. і до заснування в Києві Товариства допомоги науці, літературі та мистецтву. 1910 р. він просив П.Стебницького вжити також заходів у Петербурзі для затвердження статуту Київського українського товариства взаємного кредиту.

У виявлених листах широко обговорювалися й проекти культурних заходів початку ХХ ст. Зокрема потужним пластом у листуванні Євгена Харлампійовича з П.Стебницьким відклалася історична інформація про спроби українців встановити пам'ятник Т.Г.Шевченкові в Києві до його 100-літнього ювілею, які не досягли своєї кінцевої мети. Є.Чикаленко писав, що ідею Полтавського земства підтримали гласні Київської міської думи ще у 1904 р. і просив адресата в листі від 1 березня того ж року для офіційного визнання їхніх заходів звернутися до сенатора А.Марковича – голови Товариства ім. Т.Г.Шевченка у Петербурзі, щоб той від свого імені подав прохання до уряду про необхідність встановлення такого пам'ятника³⁴. Євген Харлампійович детально інформував про проведення конкурсів на кращий проект пам'ятника, повідомляв їх результати. Обоє кореспондентів бентежило затягування справи, слабкі результати конкурсів, їх невідповідність задуму.

П.Стебницький від імені української громади у Петербурзі висловив такі думки щодо заходів киян: не треба було проводити 4-х конкурсів, а вже в ході першого обрати найкращий проект, внести у нього зміни, відповідні до традицій часу, й негайно поставити пам'ятник, за європейською традицією. Українців же називав «нікчемними практиками та романтиками-фантазерами», які зволіканням могли реально провалити історичну справу.

В листах обговорювалося й питання про збір коштів на пам'ятник. П.Стебницький 10 липня 1910 р. повідомляв, що Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг подарувало Об'єднаному комітету зі спорудження пам'ятника Т.Шевченку у фонд останнього дороге видання «Кобзаря»³⁵. У листуванні відобразилися найболючіші проблеми цієї культурної акції й реакція на них кореспондентів: загроза в 1913 р. існуванню Шевченківського комітету, складності з вибором місця для пам'ятника, розходження у важливих питаннях між комітетом та журі конкурсів.

До Є.Чикаленка зверталися і митці з Харкова, які просили видавця газети «Рада» взяти участь в організації й проведенні конкурсу на надгробний пам'ятник на могилу М.Лисенка, для якого виставляли одну обов'язкову умову – український стиль проекту. Архітектор С.Тимошенко повідомляв про хід конкурсу та склад журі³⁶.

Євген Харлампійович у листах до М. Комарова в свою чергу давав поради Одеській громаді щодо впорядкування могили композитора П. Ніщинського, просив місцевих українців матеріально допомогти його дітям і зібрати авторські рукописи. На його думку, це було їхнім обов'язком оскільки більшу частину життя П.Ніщинський прожив в Одесі³⁷.

У листах трапляється й інформація про закладення українських книгарень в Україні та Петербурзі. Так, Є. Чикаленко в 1909 р. клопотався про відкриття філії книгарні редакції журналу «Киевская старина» у Катеринославі, просив Д. Яворницького його задум провести через місцеву адміністрацію³⁸. З листування стає відомо про намір українців у Петербурзі 1912 р. заснувати книгарню для реалізації продукції Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг для народу й інших українських видавництв. П.Валицький – ініціатор задуму – просив в Євгена Харлампійовича надати йому кредит для продажу книжок у початковий період³⁹.

В листуванні широко відображено ще один важливий громадський захід, який українці намагалися реалізувати напередодні Першої світової війни – проект організації у Києві національного банку. Його ініціював С.І.Ерастов – голова української громади в Катеринодарі, фундатор тамтешньої «Просвіти», кооперативних товариств, директор банку у Новоросійську, популяризатор українського друкованого слова. У закладенні національного банку він вбачав велике значення для економічного життя, зокрема відводив йому місію комісонера в хлібному експорті України. Реалізацію задуму С.Ерастов почав із написання листів до заможних українців з пропозиціями та проханнями підтримати важливу національну ідею. Два листи від нього отримав і Є.Чикаленко⁴⁰. У них кореспондент переконував адресата в патріотичності свого задуму, просив підтримати його й негайно взятися за реалізацію останнього.

З листів Євгена Харлампійовича до П.Стебницького вимальовується його ставлення до банківської ідеї С.Ерастова. Видно, що він сприйняв її без особливого інтересу, бо вважав, що запроєктований банк не виконає історичної місії для України, оскільки через брак українських фахівців буде створений людьми, далекими та байдужими до національних потреб народу. Проте Є.Чикаленко погоджувався внести на розпочату справу свій пай у розмірі 2500 руб. і пропонував реальних керманічів для інституції – П.Стебницького або М.Грушевського.

П.Стебницький же мав інші погляди на банк. Він дивився на нього насамперед як на джерело фінансування українських культурних потреб – видань, громадських заходів – та радив організувати справу таким чином, щоб чужі руки й голови служили українським інтересам. Кореспондент давав конкретні поради щодо організації банку, персональні рекомендації потенційним членам правління, надійним пайовикам щодо організації збору та механізму поширення акцій останнього. Як стає відомо з листів, було проведено окремі організаційні заходи щодо банку, обрано членів його правління, але проект не був втілений у життя в зв'язку з початком Першої світової війни.

У листуванні проходять сюжети й про участь українців Росії та Галичини в книжкових виставках. Зокрема М. Грушевський пропонував Євгену Харлампійовичу подбати про те, щоб у ході київської виставки 1913 р. вони не поділялися на два окремі павільйони, а розмістились в одному, щоб створити образ «життя і культури цілої України»⁴¹. Кореспондент Н.Гірняк у 1911 р. пропонував Є.Чикаленкові організувати українців для участі в інтернаціональній виставці, яка проходила в Італії. Він радив Товариству допомоги науці, літературі і мистецтву придбати там свій окремий павільйон⁴². Також українці клопоталися про участь у загальноросійських промислових та сільськогосподарських виставках – експозицію там своїх відділів і книжкової продукції, зокрема в

1910 р. у Катеринославі й Одесі, а також на дрібніших, що відбувалися у містечках та селах України.

До Євгена Харлампійовича, як постаті, популярної серед українців, зверталися кореспонденти з різних кінців Росії з проханнями допомогти, посприяти або прийняти до відома конкретну пропозицію. Так, наприклад, у 1913 р. В. Королів-Старий, тимчасово перебуваючи в Петербурзі, пропонував у листі до Є. Чикаленка взятися за організацію спеціалізованого санаторію для українців, хворих на астму. Кореспондент давав практичні рекомендації щодо реалізації свого задуму, пропонував заснувати його на комерційній основі й навіть називав конкретних пайовиків і організації, які б профінансували засновану установу⁴³. Як стає відомо з листів Євгена Харлампійовича до П. Стебницького, він ще влітку 1910 р. купив дачу в Алупці, щоб побудувати там пансіон для хворих українських письменників.

Часто до Є. Чикаленка зверталися кореспонденти з різних регіонів України з проханнями знайти українця на ту чи іншу посаду. Так, М. Аркас шукав для приватної початкової школи вчителя, який би, навчаючи дітей за російською програмою, виховував їх в українському дусі, знаючи народні та церковні традиції, а також став вихователем і для його 10-річного сина Миколи. П. Горянський – голова товариства викладачів комерційного училища в Умані – також просив Євгена Харлампійовича рекомендувати йому для цієї установи вчителя, бо мав намір у 1912 р. організувати в навчальному закладі приватні лекції з історії України, української літератури й родинознавства⁴⁴.

Є. Чикаленко, як правило, не обходив прохань своїх адресатів, а допомагав багатьом у працевлаштуванні, шукав відповідних вакансій, зокрема для подружжя Грінченків, працелюбство яких високо цінував. Він пропонував Б. Грінченку в 1901 р. тимчасово перейти на посаду завідуючого книгарнею при міській управі Єлизаветграда⁴⁵. Також Євген Харлампійович клопотався про влаштування у чернігівський музей ім. В. Тарнавського М. Грінченка, яка знаходилася під негласним наглядом адміністрації. В листах до П. Стебницького та М. Аркаса він просив адресатів допомогти працевлаштувати громадського діяча з Одеси Федора Шульгу, який втратив посаду секретаря тамтешньої міської управи. Є. Чикаленко клопотався про роботу у Петербурзі для земського діяча В. Кошового, посаду завідуючого чернігівським музеєм для художника А. Ждахи, рекомендував Д. Яворницькому на завідуючого природничо-історичною частиною музею ім. О. Поля – В. Боровикова, котрого знав як національно свідомого й відповідального працівника⁴⁶.

Саме Євген Харлампійович наполіг на переїзді до Києва з Одеси громадсько-політичного діяча та публіциста А. Ніковського, сприяв переїзду з Житомира до Києва поета і драматурга О. Олеся, а також Л. Жебуньова.

Також Є. Чикаленко шукав посади для молодшого приятеля, ідейного однодумця, лікаря І. Липи, клопотався, щоб останній здобув її в університетському місті, вживав усіх можливих заходів для працевлаштування його в Одесі. Він писав: «Ви вже досить навчилися мови, значить виконали свій план, а тепер йдіть далі, не збочуючи в сторону»⁴⁷. Усі ці заходи були не лише приятельською допомогою, а однією з форм громадської діяльності, яку практикували українські громади.

Є. Чикаленко брав участь і в інших заходах. Так, у 1913 р. він спробував через російські установи виклопотати пенсію вдові покійного письменника В. У. Коцюбинській, просив П. Стебницького звернутися до Літературного фонду в Петербурзі, використати особисті зв'язки й знайомства для досягнення цього задуму.

До Євгена Харлампійовича, як до особи з толерантними здібностями, зверталися кореспонденти, щоб уладнати той або інший особистий чи громадський

конфлікт. Так, в одному виявленому листі до Є.Чикаленка від херсонського кореспондента А.Грабенка відомий аматор та громадський діяч просив адресата через українську громаду вплинути на стосунки між талановитими братами Тобілевичами, які ворогували між собою і завдавали цим великої шкоди українському театру. Кореспондент просив адресата й особисто вплинути на братів, переконати їх у шкідливості інтриг та сварок для загального добра. Він писав: «Знайди в собі чулі слова, зібгай їх гарненько до купи й передай братам у вуха»⁴⁸.

З листів Євгена Харлампійовича до Б.Грінченка стає відомо, що він виступав арбітром і в конфлікті між М.Старицьким та останнім у 1898 р. М. Старицький позивав його до суду за звинуваченням у плагіаті. Є. Чикаленко спочатку був на боці першого. Але коли той почав безпідставний наступ на Б. Грінченка й став позивати письменника до суду, Євген Харлампійович використав усі заходи, щоб відстояти добре ім'я «найщирішого патріота»⁴⁹.

З листування випливають і деталі конфлікту 1913 р. в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові між його членами-галичанами та головою М. Грушевським. Початок конфлікту поклали публікації в газеті «Діло» Г. Хоткевича та С. Томашівського з критикою громадської поведінки вченого. Напередодні ж зборів НТШ, 29 червня 1913 р., його членам було розіслано анонімну брошуру «Перед Загальними Зборами Наукового Товариства ім. Шевченка», підписану «Комітетом громадського добра», яка критикувала головування М. Грушевського у НТШ.

В одному з листів до історика відбилосся перше враження Є.Чикаленка від отриманої брошури. Видно, що її зміст глибоко збентежив Євгена Харлампійовича. Він однозначно підтримував М. Грушевського, співчував йому й спочатку пропонував на знак протесту покинути товариство, не вступаючи у боротьбу з опонентами, яку вважав негідною його ім'я⁵⁰.

Київські члени товариства делегували трьох своїх представників – Є.Чикаленка, В.Леонтовича і В.Шемета – на надзвичайні збори НТШ 26 грудня 1913 р. з вимогами сатисфакції професорові та протестом проти нового проекту статуту, який обмежував їх повноваження як представників Наддніпрянської України. У листах до П.Стебницького Євген Харлампійович писав про зустрічі з галичанами і про результати своєї поїздки. З кореспонденцій стають відомими й інші сюжети про НТШ: проведення зборів, відвідування їх членами з Наддніпрянської України, передачу голосів останніми львів'янам за неможливості приїхати до міста. Найбільше такої інформації зустрічається у листах Є.Чикаленка до М.Грушевського та П.Стебницького.

З листування 1914–1916 рр. стає відомо, що громадське життя Києва, Петербурга й особливо провінційних міст під впливом репресій і війни помітно затихло. Євген Харлампійович у кінці 1916 р., відвідавши Київ та сподіваючись включитися в громадську діяльність, від якої був відірваний 2,5 року, розчаровано писав П. Стебницькому, що застав там «упадок того життя, а почасти й розпад»⁵¹. Тоді у Києві завмерла видавнича справа, Український клуб знаходився на грані банкрутства, сварки і непорозуміння панували в товаристві «Час», розбрат докотився й до театру, який розпався на дві конкуруючі між собою групи – М.Садовського та «Український театр». Є.Чикаленко писав, що, пробувши у Києві 3 тижні, він рвався швидше виїхати з нього і не повертатися туди до кінця війни.

Такі основні сюжети про громадське й культурне життя України до 1917 р. відбилися у листуванні Євгена Харлампійовича. Як видно, їх зміст мав переважно громадський характер, а тому і зазначені теми домінували серед іншої інформації. Вони були різноманітними: Є. Чикаленко та його кореспонденти повідомляли один одного про основні події, організацію й функціонування просвітницьких, наукових інституцій, видавничих фондів, книгарень, шукали посад для ідейних

однодумців і талановитих молодих українців, проектували організацію в Україні перед Першою світовою війною національного банку. Джерела відобразили безпосередню причетність до історично значимих справ як Є.Чикаленка, так і його однодумців, свідчили про їх активні громадські позиції через участь у національному рухові, який завдяки їх ініціативі набирав нових форм та відтінків.

¹ *Дорошенко Д.* Євген Чикаленко (1861–1929), його життя і громадська діяльність. – Прага, 1934.

² Там само. – С. 93.

³ *Прокопович В.* Пам'яті «Пана» // Тризуб. – 1929. – 14 липня. – № 29–30. – С.5–13.

⁴ Там само. – С.13.

⁵ *Матвієнко-Сікорський С.* Пам'яті Євгена Чикаленка (в річницю смерті) // Час. – 1930. – 20 червня. – Ч.502. – С.2.

⁶ *Дорошенко В.* Великий громадянин // Літопис Червоної калини. – 1931. – Ч.4. – С.3–4.

⁷ *Корчинський М.* По прочитанню щоденника Є.Чикаленка // Там само. – С.4.

⁸ *Королів-Старий В.* «Пан» (Український «будитель» Є. Х. Чикаленко) // Тризуб. – 1929. – 14 липня. – № 29–30. – С.15–16.

⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник. 1907–1914. – Львів, 1931. – С.102.

¹⁰ *Шульгин О.Є.Х.* Чикаленко, як громадський діяч // Тризуб. – 1929. – 14 липня. – № 29–30. – С. 23–29.

¹¹ *Верменич Я.* Євген Чикаленко – громадський діяч, публіцист, меценат // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – 1998. – Вип. 3. – С.159–174; *Верстюк В.* Євген Чикаленко – будитель нації // Влада і політика. – 2001. – 13–19 квітня. – № 14. – С.18; 20–26 квітня. – №15. – С.18; *Іванченко Р., Іванченко О.* До глибини власної кишені (Меценатство й українська література та журналістика) // Дивослово. – 2000. – №5. – С.9–14; *Никанорова О.* Меценат і творець «живої історії» // Урядовий кур'єр. – 2000. – 6 травня. – Ч.82. – С.6; *Панченко В.* Український Дон Кіхот. «Головний ткач» матеріальної тканини нашої історії // День. – 2001. – 20 січня. – Ч.12 – С.5; *Самсонник Н.* Лицар високої мрії. Євген Чикаленко (21. XII. 1861 – 20. VI. 1929) // Старожитності. – 1993. – №5. – С.9; *Тесленко В.* Людина однієї мети: штрихи до портрета Є. Чикаленка // Пам'ять століть. – 1998. – №1. – С.94–107; *Хорунжий Ю.* Євген Чикаленко. Спадщина // Україна. – 2001. – №3. – С.3; *Хорунжий Ю.* Хліб насущний і духовний (До 140-річчя від дня народження Є. Чикаленка) // Літературна Україна. – 2002. – 21 лютого. – №7. – С.7.

¹² *Чикаленко Є.* Спогади. 1861 – 1907. – К., 2003. – 415 с.

¹³ *Чикаленко Є.* Щоденник. 1907–1914. – К., 2004. – Т. I–II; *Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920. – Київ; Нью-Йорк, 2005.

¹⁴ *Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923–1928 рр.).* – К., 2003. – 107 с.; *Листи Є. Чикаленка до Д. Яворницького* // Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. I. Листи вчених до Д.І.Яворницького. – С.603–616; *Листи Є.Чикаленка до М. Коцюбинського* // Листи до Михайла Коцюбинського: У 4 т. – Ніжин, 2003. – Том IV. – С.296–336; «Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії...» (Листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік) // Пам'ять століть. – 1997. – №5. – С.24–43; *Листування Євгена Чикаленка з Володимиром Винниченком* // Українське слово. – 1995. – 12 жовтня. – Ч.41; 1995. – 25 жовтня. – Ч.43; 1995. – 9 листопада. – Ч.45; 1995. – 23 листопада. – Ч.47; 1995. – 7 грудня. – Ч.49; 1995. – 12 грудня. – Ч.51; 1996. – 4 січня. – Ч.1; 1996. – 18 січня. – Ч.3; 1996. – 1 лютого. – Ч.5; 1996. – 15 лютого. – Ч.7; 1996. – 29 лютого. – Ч.9; «Історія наша се... боротьба за національне існування...» (Листування Є.Х.Чикаленка з В. К. Винниченком, травень–грудень 1908 р.) // Пам'ять століть. – 2001. – №6. – С.3–33; 2002. – №1. – С.6–33; 2002. – №5. – С.2–34; 2002. – №6. – С.115–145; 3 епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.). Листування Є.Х.Чикаленка з В.К.Винниченком та П.Я.Стебницьким // Український історичний журнал. – 1997. – №5. – С.119–135; №6. – С.103–122; *Листи Є.Чикаленка до В.Липинського* // Українська Вільна Академія Наук у США – Нью-Йорк, 1999. Наук. зб. IV. – С.263–346; *Три листи Євгена Чикаленка до приятелів-галичан* // Пам'ять століть. – 2004. – №2. – С.143–153; *Історичні перспективи України у листах Є. Чикаленка до С.Шелухіна* // Іс-

торичний журнал. – 2005. – №4. – С.82–89; Листи Євгена Чикаленка до Івана Липи (із фонду Державного архіву Одеської області) // Слово і Час. – 2005. – №2. – С.72–83.

¹⁵ *Старовойтенко І.* Листування Є. Х. Чикаленка з П. Я. Стебницьким як історичне джерело // Археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Випуск 8/9 – С.112–138; Проблеми української ментальності в епістолярній спадщині Євгена Чикаленка // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. – К., 2004. – С.88–94; Географічно-історичні сюжети в епістолярній спадщині Євгена Чикаленка // Історично-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. – К., 2004. – Ч.7. – С.361–382; Події української революції в 1917–1918 рр. у листуванні Євгена Чикаленка // Історичний журнал. – 2004, №10–11; Натхненний трудівник на ниві національного відродження України (народознавчі сюжети у мемуарній та епістолярній спадщині Євгена Чикаленка) // Народна творчість та етнографія. – 2005. – №1. – С.21–32; Листи Євгена Чикаленка як джерело дослідження його видавничої діяльності // Наукові записки Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2005. – Вип. 14. – С.847–859; Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2005. – Ч. 12. – Част. II. – С. 232–254.

¹⁶ *Старовойтенко І.* Події української революції в 1917–1918 рр. у листуванні Євгена Чикаленка // Історичний журнал. – 2004. – № 10–11. – С.74–83.

¹⁷ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С. 38.

¹⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – № 52892.

¹⁹ Там само. – Ф. 44. – № 782; Ф. III. – № 52990.

²⁰ Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 1235. – Оп.1. – Спр. 822. – Арк. 44.

²¹ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 4.

²² Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – С. 603.

²³ ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 7.

²⁴ Відділ рукопису Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка (далі – ВР ІЛ). – Ф. 23. – Од. зб. 626.

²⁵ Відділ рідкісних видань і рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького (далі – ВР ОДНБ). – Ф. 28. – Спр. 9. – Арк. 62.

²⁶ ВР ІЛ. – Ф. 120. – Од. зб. 479.

²⁷ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.164. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.31.

²⁸ *Старовойтенко І.М.* Листи Д. Мордовця до Є. Чикаленка (1896–1898 рр.) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип. 8. – С.267–272.

²⁹ Там само. – С.269.

³⁰ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп.1. – Спр. 822. – Арк.7–8 .

³¹ ДАОО. – Ф. 164. – Оп.1. – Спр. 11. – Арк. 12.

³² ІР НБУВ. – Ф. III. – № 52939.

³³ Там само. – Ф. I. – № 35740.

³⁴ Там само. – Ф. 244. – № 347.

³⁵ Там само. – Ф.44. – № 726.

³⁶ Там само. – № 841–843.

³⁷ ВР ОДНБ. – Ф. 28. – Спр. 9. – Арк.45–46.

³⁸ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – С.611.

³⁹ ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 285.

⁴⁰ Там само. – № 370–371.

⁴¹ Там само. – № 337.

⁴² Там само. – Ф. I. – № 35429.

⁴³ Там само. – Ф. 44. – № 643.

⁴⁴ Там само. – № 330.

⁴⁵ Там само. – Ф. I. – № 39973.

⁴⁶ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – С. 612.

⁴⁷ ДАОО. – Ф. 164. – Оп.1. – Спр. 11. – Арк. 17.

⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 331.

⁴⁹ Там само. – Ф I. – № 39986.

⁵⁰ Грушевський М. Наша політика. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. – Т.VII. – С.220–221.

⁵¹ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 53051.

The article analyzes the social and cultural life of Ukraine of the XIX – the beginning of the XX centuries according to the letters of Ye.Kh.Chykalenko – a well-known socio-political and cultural figure. Epistolary sources reflected the participation in social arrangements of both Ye.Kh.Chykalenko and his famous contemporaries, and also their appraisal and comprehension of the events, which formed the Ukrainian national movement of the beginning of the XX century.

С.В.Корновенко*

ЗАХОДИ БІЛОГВАРДІЙСЬКОГО УРЯДУ А.ДЕНІКІНА З УРЕГУЛЮВАННЯ ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1919 р.)

Статтю присвячено аналізу змісту орендного закону, розробленого Особливою нарадою, реконструкції розмірів орендних платежів українського селянства, з'ясуванню ставлення широких кіл громадськості, селян до заходів уряду А.Денікіна з урегулювання орендних відносин, участі в них селянства.

Революційні події 1917–1920 рр. в Україні – одна зі складних і неоднозначних сторінок національної історії. У них узяли участь усі верстви тогочасного українського суспільства. Одним із активних учасників національно-демократичної революції 1917–1920 рр. в Україні стало селянство, яке прагнуло задовольнити своє споконвічне прагнення володіти та користуватися землею. Визначаючи особливості громадянської війни на території колишньої Російської імперії, Л.Троцький писав: «На півдні Росії (у тому числі й в Україні – С.К.) громадянська війна була суто селянською, укоріненою в місцевий ґрунт і мужицькою люттю випереджала революційну боротьбу в інших частинах країни»¹. Саме шляхи вирішення земельного питання політичними силами в ході революції в багатьох моментах визначали подальший розвиток подій. Фактично, у той час не існувало жодного режиму, який у той чи інший спосіб, намагаючись заручитися підтримкою селян, не проводив би аграрну політику. Особливої гостроти збройне протистояння за владу в Україні набуло в 1919 р. Це пов'язано з тим, що у перебіг громадянської війни втрутилися білогвардійці, які мали власні погляди щодо сутності земельного проблеми, плани з приводу шляхів і методів її вирішення.

Потрібно відзначити, що вітчизняні та зарубіжні історики приділяли увагу висвітленню білогвардійської аграрної політики². Проте не всі її аспекти представлені рівномірно. Значно більше місця в напрацюваннях дослідників відведено сутності аграрних нововведень, які планувалися Особливою нарадою (цивільний уряд при ставці головнокомандувача Збройними силами на Півдні Росії (далі – ЗСПР), земельними комісіями В.Колокольцева, О.Билимовича–В.Чиліцева, ставленню селян до цих намірів властей тощо. Тим самим поза полем зору істориків опинилися конкретні заходи білогвардійського уряду А.Денікіна з урегулювання поземельних відносин в українському селі у 1919 р., зокрема орендних. На наш погляд, цей компонент є важливою складовою аграрної політики, під якою, погоджуючись із Н.Ковальновою³, ми розуміємо економічний напрямок внутріш-

* Корновенко Сергій Валерійович – канд. іст. наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького.